

VERENIGING TOT HERSTEL VAN ZORG ROND DOOD EN RUSTPLAATS

DE TEREBINTH

MEI 1996

COLOFON

De Terebinth is een tijdschrift ten behoeve van de leden van Vereniging de Terebinth

Redactie:

Josée Bionda, Sytze de Boer, Wim Cappers en Henk de Feijter

Lay-out:

Henk de Feijter

Eindredacteur:

Wim Cappers

Redactie en secretariaat:

Dodeweg 31
3832 RE Leusden
033-4653380

De kopij voor de volgende Terebinth moet vóór 16 mei 1996 op het secretariaat aanwezig zijn. De kopij wordt op 3,5 inch floppy en in WordPerfect 5.1 aangeleverd.

Het lidmaatschap van de vereniging kost minimaal voor personen f 35,-, voor elke huisgenoot f 15,- en voor organisaties f 100,- per jaar. De contributie kan op gironummer 335536 van de Terebinth te Leusden worden overgemaakt. Het lidmaatschap wordt automatisch verlengd, tenzij vóór 1 december schriftelijk bericht van opzegging is ontvangen. Losse nummers van de Terebinth kosten f 5,00 per stuk plus verzendkosten.

Artikelen uit dit blad mogen niet worden overgenomen zonder vooraf verkregen schriftelijke toestemming van de redactie.

Foto's: AVVL (voorp., 20), CVN Crematoria Nederland B.V. (25, 27), Henk de Feijter (19, 23, 29).

INHOUDSOPGAVE

Blik op een kindergraf	18
Verstand en gevoel: een verantwoording	19
De slinger door de tijd	22
Cremeren nu en straks	24
Verenigingsnieuws	27
Mededeling redactie	28
Een tentoonstelling aan het Rokin	29
Boekbesprekingen	31
Excursies	32
Agenda	32

Terebinth, jaargang X, aflevering 2, mei 1996

BLIK OP EEN KINDERGRAF

Alles van waarde is weerloos

Lucebert

De Terebinth is ontstaan omdat een paar mensen zich tien jaar geleden bekommerden om het lot van begraafplaatsen en zich wilden inzetten voor het behoud van alle waardevolle elementen. Het is nog steeds zo. Maar er is meer. De veranderingen die zich maatschappelijk voltrokken, blijken ook te leven in het hart van personen, die zelf met de dood geconfronteerd zijn. Een nog steeds heel kwetsbare gebeurtenis in het leven van alledag.

De Terebinth probeert te helpen waar het hart van de mensen en de regelgeving van een begraafplaats elkaar niet ontmoeten. Het kan om vele facetten gaan, maar elke omstandigheid heeft een zelfde kenmerk: als de begraafplaats geen mogelijkheid biedt om antwoord te geven op die ene specifieke wens, dan is er geen graf om troost te zoeken en geen plekje om de herinneringen vrij te geven.

Het probleem is dat er dan gesproken wordt over de regelgeving, terwijl de mensen die het aangaat hun verdriet weg moeten stoppen of erin dreigen te verzinken. Het gesprek gaat niet over waar het om gaat. Het gaat over niets. Wie kan spreken over de toegestane maten van een monument op een kindergraf, als de ouders die maten letterlijk voelen als een grafsteen die hun kind verplettert? Wie kan spreken over de toegestane steensoort als grafbedekking als de ouders hun kind zo graag willen bedekken met bloeiende planten?

In Nederland wordt de laatste strijd om de regelgeving nog steeds uitgevochten aan de bestuurstafel door personen, die er niet toe in staat zijn. De houder van de begraafplaats neemt zijn taak uiterst serieus en waardig, de ouders vechten voor het recht om geen beletselen te hebben tussen henzelf en de liefde voor hun kind.

Degene die bemiddelt namens de Terebinth realiseert zich dat dit een verloren strijd is voor alle betrokkenen om de tafel. Dit is een schijngevecht, omdat regelgeving een maatschappelijke afspraak is die veranderen zal als meer mensen erom vragen. De ouders van dit overleden kind zullen over een paar jaar merken dat hun strijd te vroeg gestreden is. Omdat hun kind te vroeg begraven is. Wat rest zijn alle dagen dat het graf onbedekt bleef, zonder naam. Een lege gedenkplaats, waarvan zij alleen weten dat daar hun kind is.

Er is geen verschil tussen de zorg om de dood en de zorg om de rustplaats. In beiden gaat het om de zorg voor de mens, die beklemd raakt tussen verlies en regelgeving.

Josée Bionda

VERSTAND EN GEVOEL: EEN VERANTWOORDING

Zonder daarnaar onderzoek te hebben gedaan, durf ik wel te veronderstellen dat er van de leden van de Terebinth maar enkelen zullen zijn die de voorkeur geven aan cremieren boven begraven. Toch wordt bijna de helft van de overleden Nederlanders gecremeerd. Dat is tegelijk een reden om dit onderwerp in de Terebinth aan de orde te stellen. Ook deze kant van de dodencultuur verdient onze kritische aandacht als we de doelstelling van de Terebinth, herstel van zorg rond dood en rustplaats, serieus nemen.

Verwoording van een voorkeur

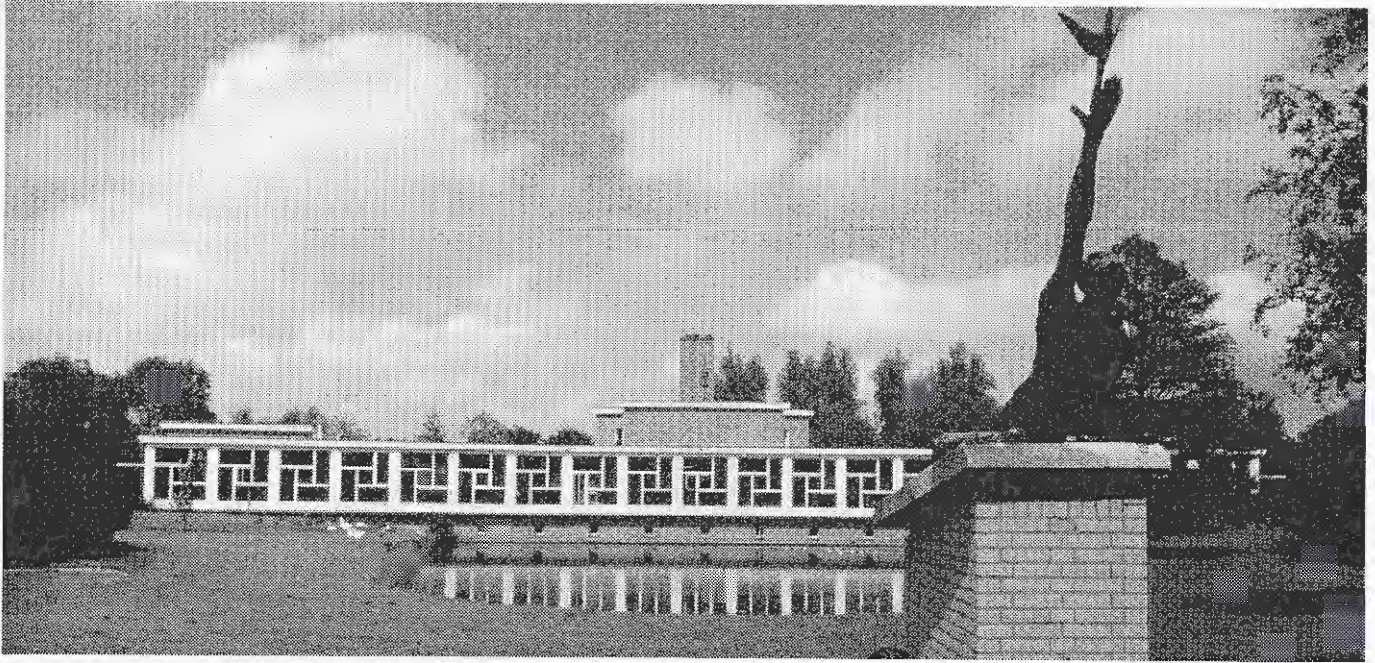
Waarom kies ik zelf voor begraven en niet voor cremieren? Het blijkt moeilijk om daarop een antwoord te geven. De argumenten zijn voor het overgrote deel niet rationeel maar gevoelsmatig. Anders dan bij een begrafenis, waar ik de kist achterlaat op de plaats waar die ook zal blijven, moet ik nu het lichaam van mijn dierbare achterlaten op een plaats die niet de laatste is. Ik ben er

niet bij als medewerkers de kist naar de oven transporteren. Als men mij de hand schudt en zijn deelneming uitspreekt heeft de invoer misschien al plaatsgevonden, maar misschien ook niet. Hoe kan ik daar functioneren als ik niet weet waar het lichaam van degene van wie ik hield zich bevindt? Nu weet ik wel dat de meeste crematoria mij, als ik daarom vraag, zullen toestaan mee te gaan naar de ovenruimte, om daar aanwezig te zijn bij de invoer, maar ik vind dat geen echt goed alternatief. Een ovenruimte is een bedrijfsruimte, in principe niet ingericht op het ontvangen van nabestaanden.

Een ander punt is de snelheid van het proces. Ik zou niet goed kunnen verdragen dat in een dergelijk tempo, binnen een paar uur, dat geliefde lichaam zou zijn gereduceerd tot een paar kilo as. Liever denk ik aan een natuurlijk proces waarbij langzame afbraak en opname in de kringloop plaatsvindt. Ik weet ook wel dat dit proces niet altijd even natuurlijk verloopt en dat het zoals het hier staat mooier klinkt dan het er in werkelijkheid uitziet. Maar het is al gezegd: het gaat vooral om gevoelsmatige argumenten. Tegelijkertijd heeft de grafdelver die na een aantal belastende ruimingingen kiest voor cremieren omdat hij een dergelijke toestand van een menselijk lichaam

Crematorium Westerveld

Crematorium Groningen

mensonterend vindt, mijn volle sympathie. Verder wil ik terug kunnen komen bij het graf en daar de fysieke nabijheid weten van wie mij eens levend nabij was. Die plek is voor mij van groot belang, en schenkt mij zelfs rust als de innerlijke onrust te groot wordt. Is zo'n plek er dan niet na crematie? Als de as verstrooid is, natuurlijk niet. Maar de plaats van de urn kan een vertrouwde plek worden. En ik hoor van mensen die een vervangende plek creëren. Dat kan een gedenkplek thuis zijn, een foto met een bloemetje en een lichtje erbij, of een plek in de buurt van de plaats waar de as is verstrooid, bijvoorbeeld een eigen gedenkteken op het terrein van het crematorium. Het kan ook een centraal punt zijn op een strooiveld, bijvoorbeeld een monument waarin de naam van de geliefde dode is gebeiteld samen met de namen van vele anderen van wie de as hier werd verstrooid. Die plek is voor hen heel belangrijk, vertellen ze, en kan een zelfde rust schenken als die ik soms ervaar bij het graf. Maak ik mezelf maar wat wijs en is mijn voorkeur en mijn emotionele argumenten gewoon bepaald door wat mijn ouders vonden en wat mijn naaste omgeving vindt? Ik weet het niet goed. Misschien zijn de voorstanders van crematie veel dapperder dan ik, en durven ze op basis van rationele argumenten te kiezen, hoewel... Maar ik hoef die vraag gelukkig ook niet ten volle te doordenken. Ik mag kiezen voor begraven zonder die keus te hoeven beargumenteren, net zo als iemand anders dat mag voor cremieren. En ik ben me ervan bewust dat die vrijheid van keuze voor die ander lang op zich heeft laten wachten.

Ik respecteer ook diens keuze als hij een deel van de as van zijn dierbare in een medaillon om de hals draagt, of in een kunstig geblazen glasbol op het buffet plaatst, hoewel ik, het wordt eentonig, daarvan gevoelsmatig een zekere afkeer heb.

Rondgang door crematieland

Voor mijzelf heeft deze rondgang in ieder geval opgeleverd dat ik heb moeten constateren dat de tegenstelling waarvan ik dacht dat die bestond tussen begraven als een warmere, meer betrokken vorm van omgaan met onze doden en cremieren als een killere, afstandelijker vorm, als zodanig niet bestaat. Het is niet zo dat het crematorium een omgeving is waarin het onmogelijk is op een warme wijze afscheid te nemen. Dat had ik natuurlijk kunnen weten. Ik had een begrafenis meegemaakt op een prachtige sfeervolle begraafplaats die me door zijn kilheid en kaalheid is bijgebleven. En een hele warme, betrokken bijeenkomst in een crematorium. En toch... Nieuw voor mij was het om te merken dat het op een open wijze praten over het feitelijke crematieproces iets is dat voor sommigen associaties oproept met de verschrikkelijke vernietigingsmethoden van de nazi's in de tweede wereldoorlog. Met die gevoelens wil ik rekening houden; ik heb daarom geprobeerd mijn woorden zorgvuldig te kiezen.

Sytze de Boer

DE SLINGER DOOR DE TIJD

Op de wat vergeelde foto zien ze er vertrouwenwekkend uit, de heren van het in 1874 gevormde comité tot oprichting van een Vereeniging tot invoering der Lijkenverbranding in Nederland. Ze zijn met z'n zessen; vijf van hen voeren een academische titel. Ze vormen een intellectueel gezelschap, dat op basis van wetenschappelijke argumenten en op grond van ethische en esthetische overwegingen tot de slotsom is gekomen dat cremeren de voorkeur verdient boven begraven. De Vereeniging voor Lijkverbranding die kort erna door hen wordt opgericht wil met argumenten overtuigen, ze is dan ook geen voorstander van verplichte crematie voor iedereen, maar kiest voor facultatieve crematie. Vooral vanuit medische kring was in de jaren daarvoor nogal eens gepleit voor verplichte crematie. Om het vrijwillige karakter naar tegenstanders toe nog duidelijker te maken wordt de naam van de vereniging in 1903 gewijzigd in Vereeniging voor Facultatieve Lijkverbranding.

Geloof versus geneeskunde

Hoe was het gekomen dat de gewoonte om overledenen te cremeren, die ooit in heel Europa in zwang was, het veld had moeten ruimen voor het begraven? Ongetwijfeld heeft het zich in de eerste eeuwen van onze jaartelling snel uitbreidende christendom daarin de hand gehad. Van de joden hadden de eerste christenen de gewoonte van het begraven der lijken overgenomen, en in het vuur van de zendingsdrang werd het cremeren als één van de vele heidense gewoontes uitgebannen. Tenslotte was het cremeren aan het eind van de middeleeuwen vrijwel verdwenen uit Europa.

Van de zorg waarmee de joden de rust van hun doden garandeerden was echter bij de christenen weinig terug te vinden. De joden hanteerden en hanteren nog steeds strenge voorschriften wat betreft de grafrust. In principe wordt er niet geruimd. Christenen wilden graag in en rond de kerk worden begraven. Daar lag meestal het relikwie van een martelaar. De nabijheid van de heilige en de gebeden van de gelovigen hielpen de gestorvenen om toegang tot de hemel te krijgen. Moesten de graven worden geruimd, dan werden de beenderen op het kerkhof bewaard. Christenen hadden dan ook weinig oog voor de hygiëne op begraafplaatsen. Dit werd op den duur onacceptabel gevonden. Daarom werden er vanaf de tweede helft van de achttiende eeuw eerst begraafplaatsen buiten de bebouwde kom aangelegd. In de tweede helft van de negentiende eeuw begon men ook aan het cremeren van overledenen te denken.

Naast romantische motieven die voortkwamen uit een herontdekking van het als groots ervaren verleden waren het toch vooral medische motieven die bij de voorstan-

ders van crematie halverwege de vorige eeuw te beluisteren vielen. Het lijkt van een aan een besmettelijke ziekte overleden persoon kan, indien het niet zorgvuldig wordt begraven, een besmettingsbron vormen. Zeker wanneer grote aantallen lichamen in korte tijd werden begraven, zoals bijvoorbeeld in een oorlogssituatie of bij epidemieën, waren de gevaren voor de volksgezondheid groot.

De Begrafeniswet van 1869

Ongeveer honderd jaar daarvoor, in 1869, was de Begrafeniswet totstandgekomen. Het was de eerste centrale, door Nederlanders zelf geformuleerde regeling voor het begraven. Voor die tijd was er sprake van een grote verzameling regelingen en voorschriften die geen samenhangend geheel vormden. Het is merkwaardig om te constateren dat in de Begrafeniswet, had het aan indier minister Heemskerk gelegen, crematie toegestaan geweest zou zijn. De liberaal Westerhoff verzette zich hiertegen. Hij was bang voor het verbranden van schijndoden en ook voor het vernietigen van bewijzen van moord. Het voorstel werd aangepast en begraven bleef de verplichte vorm van lijkbezorging.

Omdat de wetgever echter verzuimde om aan te geven wie er voor de begrafenis moest zorgen, dus wie strafbaar was bij overtreding van het voorschrift om binnen vijf dagen na het overlijden te begraven of te doen begraven, ontstond er een maas in de wet waarvan later door de crematiebeweging gebruik zou worden gemaakt.

Eigenlijk waren de medisch-hygiënische argumenten tegen begraven, die zo'n prominente rol speelden in de begintijd van de crematiebeweging, in ieder geval voor een deel achterhaald door de totstandkoming van de Begrafeniswet. De situering van de begraafplaats en van de graven was nu goed geregeld, waardoor de misstanden tot het verleden behoorden.

Strijd rond crematie

Daarom gingen de voorstanders van crematie andere argumenten benadrukken. Het economische argument was er één van: de ruimte die door begraafplaatsen in beslag wordt genomen is niet beschikbaar voor landbouw of woningbouw. Maar het belangrijkste waren de argumenten, gebaseerd op afkeer van het ontbindingsproces van het lichaam in de grond, eventueel gevolgd door ruiming van de resten. In het kamp van de tegenstanders van crematie bestond het zwaarste geschut dat in stelling werd gebracht tegen de crematiegedachte uit ethische en godsdienstige argumenten van kerkelijke zijde, mede verwoord via de christelijke politiek.

In 1886 sprak de rooms-katholieke kerk zich uit tegen cremeren. Het werd de gelovigen verboden zichzelf of anderen te laten cremeren. Daarbij speelde ongetwijfeld

mee dat de voorstanders van crematie in Italië voor een groot deel vanuit een anti-katholieke houding opereerden. Het is moeilijk puur bijbelse argumenten te vinden tegen cremeren. Veel argumenten die door de kerk zijn gebruikt lijken op zijn minst voor een deel meer een gevoelsmatige dan een theologische basis te hebben. De symboliek van de graankorrel die in de aarde wordt gelegd maar weer nieuw leven zal voortbrengen, heeft een sterke rol gespeeld. Deze symboliek hangt samen met de navolging van Christus. Met Christus, die is begraven maar op de derde dag is opgestaan, zal ook de gelovige die in de aarde ter ruste is gelegd op de jongste dag opstaan tot het eeuwige leven. Pas in 1963 werd het standpunt van de rooms-katholieke kerk verzacht. De kerk zou gelovigen die voor crematie kozen slechts met sancties treffen als de beslissing tot cremeren was genomen op basis van een houding die vijandig was ten opzichte van de kerk. De nederlands-hervormde kerk en de gereformeerde kerken in Nederland hebben crematie nooit officieel veroordeeld. Dat wil niet zeggen dat er binnen die kerken een klimaat heerste waarin crematie gelijkwaardig was aan begraven, integendeel. Steeds is er een duidelijke voorkeur voor begraven geweest. Pas de laatste tientallen jaren is een beweging zichtbaar in de richting van gelijkwaardigheid van beide vormen van lijkbezorging, hoewel zeker niet bij de meer behoudende groeperingen binnen deze kerken.

Bouw crematorium

De Vereeniging voor Lijkverbranding stond in 1874 aan het begin van een lange weg die zou moeten leiden tot wetswijziging waardoor crematie toegestaan zou worden. Omdat de politiek daar jarenlang weinig oren naar had liep het ledental terug naar ongeveer de helft van het oorspronkelijke aantal en stabiliseerde zich jarenlang rond de zes- tot achthonderd. Daarom hakte men uiteindelijk de knoop door en besloot een crematorium te bouwen om via de rechter een beslissing over de maas in de wet te forceren. De Vereeniging voor Lijkverbranding nam hiermee een moedige beslissing, want het was nog volstrekt onduidelijk of het crematorium uiteindelijk in gebruik zou kunnen worden genomen. Bij de begraafplaats Westerveld, gelegen in het dorp Driehuizen in de gemeente Velsen werd van de N.V. Westerveld te Amsterdam een terrein in erfpacht verworven, waar met de bouw werd begonnen. En onmiddellijk begon ook het ledental van de Facultatieve weer te stijgen.

Op 1 april 1914 was het zover. Als eerste in Nederland werd dr. C.J. Vaillant gecremeerd, oud-bestuurslid van de Facultatieve. Vervolgens werd op last van de minister van Justitie het crematorium gesloten, en werd een vervolging ingesteld tegen de opdrachtgever voor de crematie en de feitelijke uitvoerder daarvan. Deze processen

leidden uiteindelijk tot vrijspraak, vanwege het eerder aangehaalde manco in de Begrafeniswet. Daarna kwam het in overleg tussen de overheid en de Facultatieve tot het opstellen van een aantal voorschriften, waaraan de vereniging zich te houden zou hebben, onder dreiging van ingrijpen door de regering met een beroep op de openbare orde. Zo werd er een verplichte dubbele lijkschouw ingesteld: crematie was alleen geoorloofd als twee artsen hadden verklaard dat de doodsoorzaak met zekerheid bekend was en er geen aanleiding bestond om te denken aan een niet natuurlijke, gewelddadige doodsoorzaak.

Gedoging crematie

De Facultatieve raadde haar leden aan om een testament of codicil op te stellen waarin ze duidelijk aangaven na hun dood gecremeerd te willen worden, omdat de laatste wil van de overledene anders geen rechtsgrond had. Tegenwoordig is in de Wet op de Lijkbezorging de bepaling opgenomen dat de lijkbezorging geschiedt overeenkomstig de wens van de overledene, tenzij dat redelijkerwijs niet geveerd kan worden.

In de volgende jaren bleef de merkwaardige dubbele houding van de overheid tegenover het cremeren in stand. Bij crematies liet de overheid zich niet vertegenwoordigen, hoogstens was het overheidsdienaren toegestaan privé een crematie bij te wonen. Toen baron Adatsji, lid van het Internationaal Gerechtshof, in 1936 werd gecremeerd, bestond men het zelfs om voorafgaande aan de crematie een begrafenis in scène te zetten, om zo de officiële vertegenwoordigers gelegenheid te geven bij de uitvaart aanwezig te zijn.

De AVVL

Tot nog toe is slechts gesproken over de Facultatieve. Was dat de enige vereniging die de gelijkberechtiging van het cremeren heeft bewerkstelligd? De Facultatieve is vanaf haar oprichting een wat deftige, liberale vereniging geweest, die weinig of geen aansluiting vond bij de minder goeude klasse. Toen de kogel in Nederland door de kerk was, en het cremeren werd gedoogd, ontstond ook bij die bevolkingsgroep de behoefte zich te organiseren rond de crematiegedachte. Dat verlangen werd vooral gevoeld omdat cremeren duur was: We hoeven daarbij maar te denken aan de kosten van het vervoer van de overledene en naaste familie naar Velsen vanuit een uithoek van het land. In 1919 werd de Arbeidersvereniging voor Lijkverbranding (AVVL) opgericht. Deze verzorgde en bekostigde voor haar leden de crematie. Die betaalden daarvoor een periodieke premie, die aan huis werd geïnd door een bode, veelal wekelijks. In Amsterdam werd hij wel spottend de asman genoemd. De AVVL verschilde dus van karakter met de Facultatieve in die

zin, dat er bij al haar leden sprake was van daadwerkelijke crematie; daar betaalden ze uiteindelijk voor.

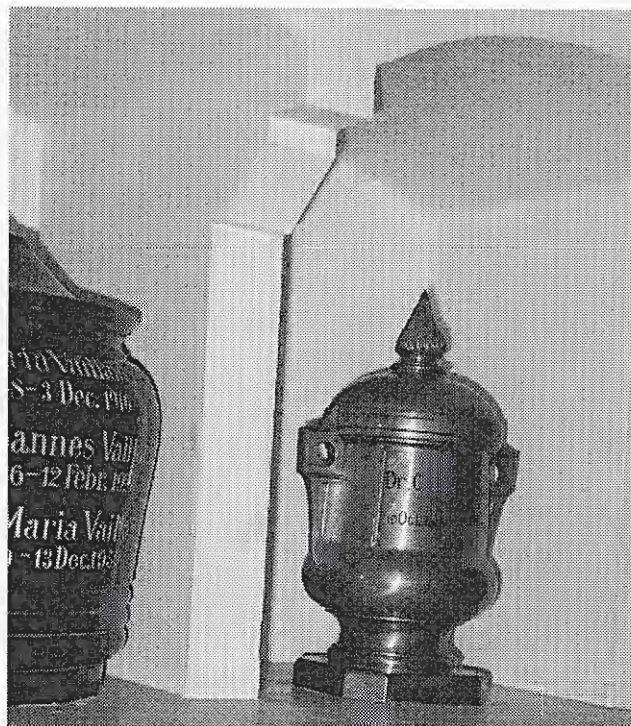
De heer en mevrouw Kuiterman uit Emmen herinneren zich hoe de AVVL een echte arbeidersvereniging was. Zij was lid van het afdelingsbestuur in zuidoost Drenthe, een afdeling die ze samen hielpen oprichten en uitbouwen, en hij was jarenlang incasseerder. Ze leerden elkaar kennen in de Arbeidersjeugdcentrale, de AJC. Mevrouw Kuiterman bracht van huis uit de cultuur mee van een bewust en idealistisch socialisme, een idealisme dat zich ook uitte in het bestuderen en propageren van de universele wereldtaal Esperanto. Haar vader was overtuigd voorstander van crematie geworden nadat hij in zijn jeugd was geconfronteerd met misstanden rond begraven. Meneer Kuiterman had als kind gespeeld op een katholiek kerkhof dat geruimd werd, en daar met schedels gevoetbald, een ervaring die hem later dwars zat. Nadien kwam hij eens op een begraafplaats waar de werknemers palen sloegen voor een heining, af en toe was het duidelijk dat ze daarbij dwars door menselijke resten heen gingen. Dat er zo onverschillig met overledenen werd omgegaan was voor hem een reden zich bij de AVVL aan te sluiten.

Maatschappelijk geaccepteerd was crematie zeker niet; zijn kinderen werden vanwege die overtuiging op straat wel uitgescholden door kinderen uit christelijke gezinnen. Dat je wat voor je overtuiging over moest hebben was duidelijk. Cremeren was bovendien duur en je kon alleen maar terecht in Velsen. Daarom was het meestal maar een klein gezelschap dat de reis naar het crematorium maakte met de overledene; de meeste mensen beperkten zich tot de condoléance.

Mevrouw Kuiterman weet nog goed hoe ze, nadat in de vroege jaren vijftig haar broertje was overleden, voor de crematie van 's ochtends vroeg tot 's avonds laat onderweg was vanuit het noorden van het land naar Velsen en terug. Voor het vervoer van de kist werd achter de reizigerstrein een goederenwagon gehangen, die op overstapplaatsen af- en weer aangekoppeld moest worden, waardoor aansluitingen werden gemist.

Meneer Kuiterman ging bij de leden langs om de premie contant te innen en hield daarvan nauwgezet aantekening in een schrift. Pas in de jaren zestig kwam hij ook wel eens bij een gereformeerd of katholiek gezin aan de deur, maar dat bleef uitzondering. Net zoals die enkele goeude ondernemer die lid werd.

Terugkijkend kunnen ze tevreden constateren dat het ledenaantal in hun afdeling groeide van ongeveer tachtig in 1954 tot 4500 nu. Meestal werd een heel gezin tegelijk lid, zodat in een keer meerdere leden konden worden ingeschreven. Het echtpaar Kuiterman heeft heel erg moeten wennen aan het feit dat het gezicht van de AVVL minder uitgesproken is geworden: van crematievereniging tot uitvaartverzekeraar. Desgewenst verzorgt de AVVL nu ook de begrafenis, en het bestuur bestaat al

Urn dr. Vaillant op Westerveld

lang niet meer alleen uit overtuigde socialisten. Overigens, ook de Facultatieve verzorgt tegenwoordig begravenissen.

Wettelijke gelijkstelling

Verschillende malen werd een aanzet gegeven tot wijziging van de wetgeving, maar pas in 1955 kwam een ingrijpende wijziging tot stand; er werden bepalingen aangaande lijkverbranding opgenomen. Bij die gelegenheid wijzigde de naam van de wet dan ook in Wet op de lijkbezorging. Het was nog lang niet zo dat crematie was gelijkgesteld met begraven. Begraven bleef regel en crematie uitzondering. Lijkverbranding was slechts mogelijk als de overledene bij testament of codicil de wens daartoe te kennen had gegeven. Voor minderjarigen was schriftelijke toestemming van de ouders vereist. Verder werd vastgelegd dat verlof tot oprichting van crematoria slechts kon worden verleend aan verenigingen die lijkverbranding zonder winstoogmerk ten doel hadden.

Pas bij de wijziging van 1968 verdwenen de specifieke voorwaarden rond cremeren uit de wet en was er sprake van formele gelijkstelling. Eindelijk honoreerde de wetgever de gewijzigde maatschappelijke opvattingen op dit punt, na jarenlang de voorstanders van crematie te hebben achtergesteld bij de voorstanders van begraven.

Sytze de Boer

CREMEREN NU EN STRAKS

Een crematie is kaal en koud. Crematoria hebben geen oog voor de gevoelsmatige aspecten van een uitvaart en zijn in die zin in meerderheid produkten van een tijd waarin de dood werd weggedrukt.

Van kwantiteit naar kwaliteit

Even stoppen. Dat beeld behoeft bijstelling. Steeds vaker geven nabestaanden de bijeenkomst in het crematorium op persoonlijke wijze vorm, net zoals dat bij begrafenissen steeds vaker gebeurt. Crematoria krijgen een warmere aankleding dan vroeger. En of het nu begraven of cremeren betreft, nog steeds bestaat de mogelijkheid dat je als nabestaande wordt geconfronteerd met iemand die beter een ander vak had kunnen kiezen.

Volgens de heer F. Tap, directeur van het crematorium Den en Rust in Bilthoven, is het beeld van de snelle, efficiënte crematieplechtigheid, waarbij men op de hielen werd gezeten door de volgende groep, ontstaan in de tijd dat wel het aantal crematies begon toe te nemen, maar de bouw van crematoria daarmee geen gelijke tred hield. De bestaande crematoria moesten meer crematies verichten dan ze eigenlijk aankonden.

Vanaf 1914 tot 1954 was er maar één crematorium, namelijk in Velsen, en steeg het aantal crematies van één in 1914 naar 2221 in 1954. De explosieve groei kwam na 1955. In dat jaar was het percentage overledenen dat gecremeerd werd nog ongeveer twee, in 1970 lag het tussen de dertien en veertien procent, in 1980 was het vijfendertig procent en in 1994 iets meer dan achtenveertig procent. De cijfers over 1995 zijn nog niet bekend, maar in de eerste twee kwartalen was het aandeel crematies volgens voorlopige CBS-cijfers nog iets hoger dan in de eerste twee kwartalen van 1994. De cijfers geven dus nog geen steun aan de nogal eens gehoorde opvatting dat begraven weer veld begint te winnen ten opzichte van cremeren. 64.500 crematies in 1994 werden verzorgd door 47 crematoria, aangesloten bij de LVC, de Landelijke Vereniging van Crematoria. Op het ogenblik zijn dat er 51 crematoria; in 1995 openden Diepenveen, Hoorn, Purmerend en Stadskanaal hun deuren.

Nog in 1993 adviseerde de Vereniging van Nederlandse Gemeenten de gemeentebesturen om een terughoudend beleid te voeren als het om vestiging van crematoria ging. Men vreesde overcapaciteit. Het is natuurlijk goed dat de overheid de vinger hier aan de pols tracht te houden, omdat het sluiten van een eenmaal gevestigd crematorium vanwege een te gering bedrijfsresultaat grotere emotionele gevolgen zou hebben, met name voor nabestaanden, dan de sluiting van een willekeurig ander bedrijf.

Den en Rust

Het door de heer Tap geleide crematorium Den en Rust is een particulier crematorium dat is gevestigd op het terrein van de gelijknamige particuliere begraafplaats. Het is één van de nieuwere crematoria, pas in 1992 vond de eerste crematie plaats. Grootvader Tap, die een uitvaartonderneming had, die overigens ook nog steeds bestaat, stichtte de begraafplaats in de jaren dertig. In de gemeenschappelijke aula worden maximaal zeven plechtigheden per dag gehouden, begrafenissen of crematies. Omdat er dus maar één plechtigheid per uur is, wordt voorkomen dat er een lopende band-sfeer ontstaat. Overigens wordt er op Den en Rust, dat een voorname sfeer ademt, en in trek is bij gegoede families in de omtrek, niet veel begraven, slechts zo'n drie keer per week.

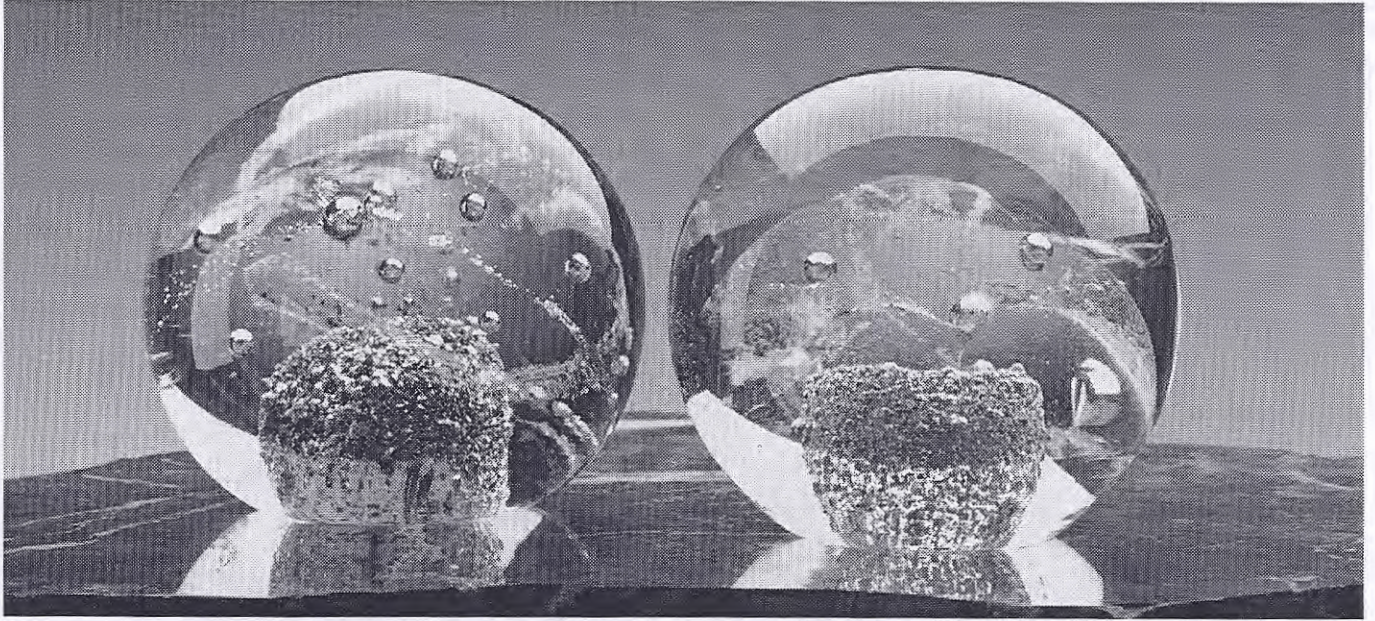
Bij crematie laten de nabestaanden de kist niet achter op de definitieve bestemming, zoals dat bij begraven meestal wel het geval is, maar op een plaats vanwaar medewerkers deze later zullen vervoeren naar de ovenruimte. Omdat dit tot het gevoel kan leiden dat de plechtigheid niet is afgemaakt zijn verschillende oplossingen bedacht. In sommige crematoria kan men ervoor kiezen voor de kist een gordijn te laten dichtschuiven, bij andere, zoals Den en Rust, bestaat de mogelijkheid de kist te laten dalen. Van deze mogelijkheid wordt slechts bij ongeveer één op de tien crematies gebruik gemaakt. Dat het daarbij puur om een ritueel gaat, althans bij Den en Rust, blijkt uit het feit dat de ovenruimte zich op de begane grond bevindt, zodat na het vertrek van de nabestaanden uit de aula de kist eerst weer omhoog moet worden gebracht alvorens te kunnen worden weggereden.

Cremeren zonder kist

Cremeren zonder kist staat Den en Rust niet toe. Als reden daarvoor noemt de heer Tap de noodzaak de werknemers te beschermen tegen het moeten verrichten van te confronterende handelingen. De wet staat cremeren zonder kist overigens toe. Wel schrijft de wet voor dat er in dat geval een lijkhuus moet zijn; te denken valt daarbij aan een lijkwade. Den en Rust beschikt over twee zogenaamde koude start-ovens, dat zijn ovens waarin bij invoering geen zelfontbranding plaats vindt, omdat de temperatuur op dat moment daarvoor nog te laag is. In een zogenaamde hete oven is de lucht daarentegen zo heet dat de kist vlam vat, zodra deze wordt ingevoerd. Een koude oven is dus beter geschikt voor het cremeren zonder kist; de werknemer die het lichaam invoert wordt niet geconfronteerd met de ontbranding.

Nadat het crematieproces is voltooid worden de nog aanwezige botrestanten vermalen in een zogenaamde cremulator. Vervolgens wordt de as verzameld in een asbus, die minstens een maand in de algemene nis in het

Glazen bollen met as

crematorium bewaard moet blijven. Zo'n algemene nis is gewoonlijk een ruimte met wat stellingen die niet voor publiek toegankelijk is. Na een maand kan men de asbus een bestemming geven, maar het is ook mogelijk meer bedenktijd te nemen. Zeker als men denkt te gaan kiezen voor het verstrooien van de as, maar daarover nog niet geheel zeker is, kan dat heel verstandig zijn. Een definitieve handeling als verstrooiing is niet terug te draaien.

Asbestemming

Het crematorium Den en Rust in Bilthoven schat dat één op de twintig asbussen door de familie thuis wordt geplaatst. Ook één op de twintig vindt een plaats in de urnenmuur bij het crematorium. Drie van de twintig asbussen worden op verzoek van de nabestaanden getransporteerd naar begraafplaatsen, waar ze worden bijgezet op of in een graf, eventueel een urnengraf, of een plaats krijgen in een urnenmuur. De as van vijftien van elke twintig gecremeerde overledenen wordt verstrooid. Dat aantal loopt overigens iets terug: in 1990 was dit nog achttien van elke twintig.

Verstrooien kan alleen in open zee of op een permanent daartoe door burgemeester en wethouders aangewezen terrein. Dat terrein kan een strooiveld bij een crematorium zijn, maar ook een strooiveld op een begraafplaats. Zelfs kan de gehele begraafplaats worden aangewezen, waardoor het mogelijk wordt as te verstrooien op een graf.

Meer en meer blijkt de behoefte aanwezig om de as te verstrooien op een geliefd plekje, bijvoorbeeld de tuin

of de omgeving van het zomerhuisje. In de politiek blijkt daarvoor zo langzamerhand een willig oor te ontstaan, zodat een wetswijziging op dit punt wordt overwogen. De individuele gevoelens die tot deze wens leiden dienen, zoals alle laatste wensen van overledenen en verlangens van rouwendenden, serieus te worden genomen. Toch is het goed om ook hier het gevoel door het verstand te laten begeleiden. Wat in de ontroering van het moment wordt besloten kan later een nachtmerrie worden. Stel dat een vrouw de as van haar overleden man verstrooit bij hun zomerhuisje waar ze zoveel gelukkige uren hebben doorgebracht. Een jaar later blijkt de eigenaar van het terrein waarop de zomerhuisjes staan, een herinrichting te willen uitvoeren. De plaats waar de as is verstrooid is voorbestemd om hondentoilet te worden.

Een nieuwere ontwikkeling op het gebied van de asbestemming is de mogelijkheid een deel van de as in een sieraad te bergen dat vervolgens kan worden gedragen of door een glasblazer in een glazen bol te laten inblazen. Deze ontwikkeling speelt in op een menselijke behoefte die van alle tijden is: het vast willen houden aan iets tastbaars van de overledene. Vanuit dezelfde aandrang werden in de vorige eeuw, en misschien ook nu nog wel hier en daar, haarlokjes bewaard, die na het overlijden waren afgeknipt. Het meedragen van de as van een gecremeerde geeft in elk geval aan, dat lijkverbranding geen medische aangelegenheid meer is, maar past bij de emotionele band tussen nabestaanden en gestorvene.

Sytze de Boer

LIEVER GEEN STANDAARD ROUWSTOET?

REGEL HET NU MET DE LAATSTE WENS POLIS.

Geen mens is gelijk. Ieder geeft zijn of haar leven op onnavolgbare wijze inhoud. Het ligt voor de hand om die eigen invulling tot het allerlaatste moment door te voeren. Tot en met uw eigen uitvaart. Een uitvaart in uw stijl.

Met de 'Laatste Wens Polis' uitvaartverzekering van de Facultatieve is het mogelijk nu al een aantal dingen te regelen. Het basispakket biedt u een complete verzekering die de kosten en de zorgen van een uitvaart overneemt.

Daarnaast bestaat de mogelijkheid uw afscheid naar eigen idee en op heel persoonlijke wijze in te vullen. Dat helpt het verdriet beter te verwerken en bespaart uw nabestaanden vele moeilijke keuzes. Uw extra wensen kunnen worden meeverzekerd.

Als u bijvoorbeeld liever geen standaard rouwstoet wilt, of meer details wilt weten over de 'Laatste Wens Polis' en over andere mogelijkheden van een persoonlijke invulling, kunt u

tijdens kantooruren bellen, 070 - 351 88 00. U krijgt dan snel een vrijblijvende offerte toegestuurd.

de Facultatieve

Facultatieve Verzekeringen N.V.

Van Stolkweg 29A, Postbus 80532, 2508 GM Den Haag

De Facultatieve Uitvaartverzekeringen. Zo persoonlijk als uw leven.

VERENIGINGSNIEUWS

De leden praten mee over nieuwe activiteiten van de Terebinth.

In de Terebinth van maart heeft het bestuur aangekondigd dat een nieuwe vorm is gekozen om de leden meer te betrekken bij de activiteiten op de volgende drie terreinen:

1. Landelijke werkgroep: Advies en Inventarisatie van Begraafplaatsen.

De Terebinth geeft jaarlijks vele adviezen. Over technische of financiële kanten van het beheer van een begraafplaats, het uitvoeren van inventarisaties, het ondernemen of stimuleren van lokale activiteiten om dreigende sluiting of ruiming van een begraafplaats te voorkomen, etc. Deze adviezen worden altijd op verzoek gegeven. Vaak betreft het een noodkreet om hulp van particulieren, besturen of organisaties. Het is geen uitzondering dat zo'n verzoek de Terebinth bereikt als in de betreffende regio een excursie is georganiseerd en men daardoor weet dat de Terebinth bestaat.

De belangrijkste adviezen van de afgelopen twee jaar zijn geïnventariseerd en daarbij is gebleken dat door de praktische adviezen van de Terebinth toch vaak veel meer mogelijk blijkt te zijn dan in eerste instantie werd gedacht. Helaas wordt de Terebinth vaak pas in een laat stadium ingeschakeld.

De genoemde excursies vervullen ook in dit verband een belangrijke rol. Het is eerder regel dan uitzondering dat adviesvragers zo'n excursie benutten om met de aanwezige deskundigen van de Terebinth van gedachten te wisselen over de specifieke lokale problemen. Na zo'n eerste gesprek kunnen contacten worden gelegd met andere deskundige Terebinthleden. Het is dus van de belang dat de excursies voldoende vaak, gespreid over het gehele land en met steun van lokale Terebinthleden worden georganiseerd.

De eerste bijeenkomst van de Werkgroep Advies en Inventarisatie van Begraafplaatsen wordt gehouden op dinsdag 4 juni 1996.

De leden van de Terebinth die kennis willen nemen van de adviezen die zijn gegeven, zelf in dit verband positieve

Sieraden met as

of negatieve ervaring hebben opgedaan of met de aanwezige deskundigen gewoon eens van gedachten willen wisselen over de praktijk op begraafplaatsen en in crematoria en over de maatschappelijke ontwikkelingen in dit verband zijn dan welkom.

De meeste leden van de Terebinth die in de verschillende regio's betrokken zijn bij de advisering en de organisatie van excursie zullen dan ook aanwezig zijn.

Hoofddoel eerste bijeenkomst.

Het doel van deze avond is om met geïnteresseerde leden ervaringen uit te wisselen. Het is voor een ideële vereniging als de Terebinth van groot belang dat de ervaringen en de kennis van de leden wordt benut. Vooral hierdoor kan de Terebinth voortdurend nagaan, hoe zij zich het beste kan opstellen en ook bijtijds kan inspelen op de vele ontwikkelingen op dit gebied.

Nevendoel eerste bijeenkomst.

Een nevendoel is zeker ook om de contacten te versterken met meer leden van de Terebinth in de verschillende regio's. De leden weten vaak in een vroeg stadium welke ontwikkelingen er lokaal zijn. Als enkele van deze leden ook nog bereid zijn om (incidenteel) mee te werken aan regionale of lokale activiteiten, zal de Terebinth daar vanzelfsprekend graag gebruik van maken.

2. Democratisering, zingeving en 3. Voorlichting.

In de Terebinth van maart is ook aandacht gevraagd voor twee geheel andere genoemde facetten van het werk van de Terebinth.

Bij 2 staat het formele en juridische kader van de dodencultuur centraal, met vragen zoals:

- Welke eisen kan de lokale bevolking stellen aan het (gemeente)bestuur en het beheer m.b.t. de lokale begraafplaatsen en crematoria?

- Besteden de (lokale) politieke partijen voldoende aandacht aan de functie en de bijzondere betekenis van een begraafplaats? Of is het inderdaad soms zo dat de aanleg van een nieuw voetbalveld beter 'scoort' dan het minimum onderhoud aan een begraafplaats en ruimere openingstijden?

- Wat zijn de rechten van nabestaanden? Is een goed reglement en duidelijke informatie over de begraafplaats beschikbaar?

- Wordt voldoende rekening gehouden met alle belangen van de nabestaanden?

Bij 3 gaat het om de communicatie van de Terebinth, met vragen zoals:

- Hoe kunnen burgers beter worden geïnformeerd over de doelstellingen van de Terebinth?

- En hoe kan het beheer (bestuur) gestimuleerd worden beter uitvoering te geven aan hetgeen door het Ministerie van Binnenlandse Zaken al weer enkele jaren geleden is aanbevolen en anno 1996 mag worden verwacht?

- Hoe kunnen de media het meest efficiënt en effectief worden geïnformeerd over de activiteiten en de standpunten van de Terebinth?

- In hoeverre kan en wil de Terebinth juist door publiciteit ontwikkelingen stimuleren of misstanden aan de orde stellen?

- In hoeverre kan samen met andere organisaties op dit gebied wel of juist niet worden samengewerkt?

Het bestuur heeft tijdens zijn laatste vergadering besloten om eerst één avond te organiseren, waarop de activiteiten van de beide werkgroepen (2 en 3) aan de orde kunnen komen.

Met de dan aanwezige leden worden de ervaringen die de Terebinth de laatste jaren heeft opgedaan besproken en wordt ook nagegaan wat de leden van de Terebinth verwachten.

Deze eerste bijeenkomst over Democratisering, Zingeving en Voorlichting wordt gehouden op dinsdag 21 mei 1996.

Beide bijeenkomsten worden 's avonds gehouden op begraafplaats Rusthof, Dodeweg 31 om 19.30 uur te Leusden.

Als U iets voor de Terebinth wilt doen op genoemde deelreinen, U ons wilt informeren over uw ervaringen of kennis op een van de deelgebieden of als U van plan bent om naar de eerste bijeenkomst in Leusden te komen, geeft U dat dan bijtijds door aan het Terebinthbureau te Leusden (033) 465 33 80.

Wellicht tot ziens op 21 mei (Democratisering, stee en voorlichting) of 4 juni (Advies en Inventarisatie) te Leusden.

Tim van Rooij, bestuur Vereniging de Terebinth

MEDEDELING REDACTIE

Met ingang van 1996 maakt Roy P. de Beunje geen deel meer uit van de redactie. Jarenlang heeft hij zich als redacteur vooral verdienstelijk gemaakt als schrijver van boekbesprekingen. Op deze plaats wil de redactie hem voor zijn bijdragen bedanken.

EEN TENTOONSTELLING AAN HET ROKIN

Het Rokin in Amsterdam is sinds enkele jaren opgesierd met lantaarnpalen van een buitenissig soort. Ze lijken in niets op wat men in catalogi voor straatmeubilair aantreft.

De oude sociëteit *Arti et Amicitiae*, aan het Rokin, organiseerde de manifestatie "Midden in het leven staan wij in de dood", waar tal van voorwerpen rond begraven, cremieren en rituelen werden tentoongesteld die in geen enkele catalogus van de uitvaartondernemer voorkomen. Aangekomen bij *Arti* was de eerste gedachte dat het pand in verbouwing was: een groot soort storkoker was aan de gevel bevestigd. Het bleek echter te gaan om een buitenmodel lijkst die de voorbijganger moest wijzen op wat er binnen te doen was. Afgezien van deze wat ongelukkige aandachtstrekker, zal er zelden zoveel aandacht aan een manifestatie rond dood en uitvaart zijn besteed. Tv-uitzendingen en artikelen in alle grote dagbladen waarin de tentoonstelling werd besproken, kon men in de week na de opening, door minister Dijkstal van Binnenlandse zaken, moeilijk over het hoofd zien. Ter gelegenheid van de manifestatie werd eveneens een boek uitgegeven, onder dezelfde titel, met als subtitel de vraag "Wat kan de kunstenaar toevoegen aan het uitvaartgebruik? Bovendien was er een forum georganiseerd waarbij het publiek in contact kon komen met de schrijvers van een aantal bijdragen aan het boek.

Wat kan de kunstenaar bijdragen?

Laten we, om die vraag te kunnen beantwoorden, eerst eens in het boek (*) kijken:

behalve de essays van filosoof Mark Wildschut, kunsthistorica Tineke Reijnders, kunsthistorica Anja Krabben, econoom Arjo Klamer en historicus Wim Cappers, omvat het werk gedichten en afbeeldingen van de tentoongestelde kunst.

Alhoewel de lay-out van de tekstpagina's mij niet bevalt met zijn vele strepen en kriebelige lettertype, zijn juist de afbeeldingen uitstekend weergegeven. De vraag uit de subtitel wordt in de diverse bijdragen op nogal verschillende wijze beantwoord; een wat strakkere eindredactie was hier wel op zijn plaats geweest.

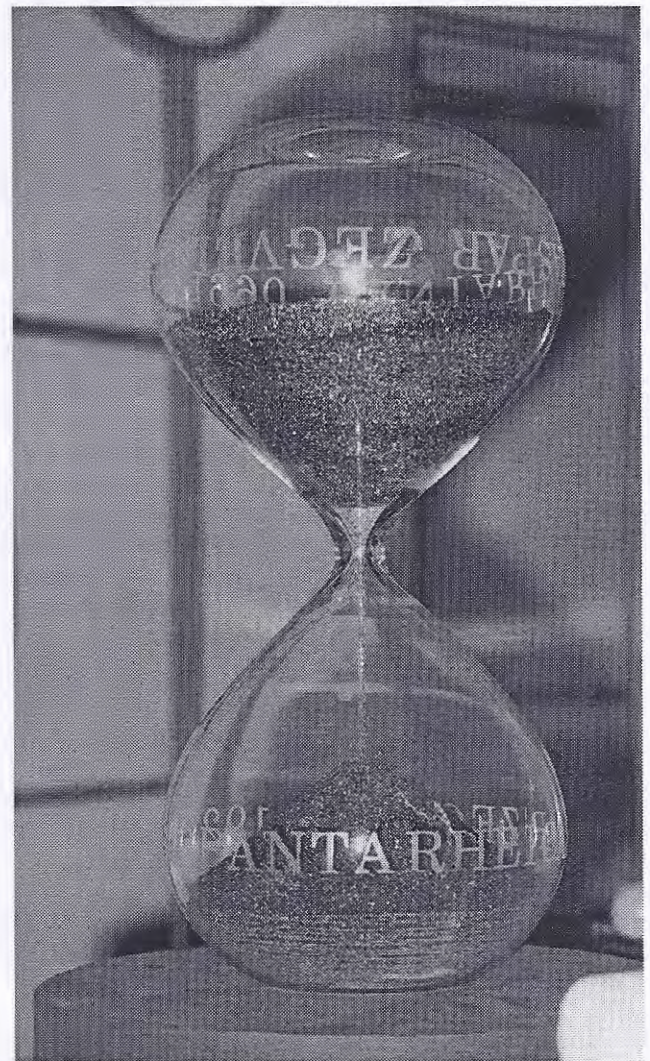
Uit het artikel van Cappers (met 42 voetnoten eerder te verwachten in een gedegen wetenschappelijke uitgave) komt naar voren wat er zoal mag van de overheid als het gaat om begraven en daarbij gebruikte vormen en materialen. De conclusie is dat alles mag, zolang je je houdt aan de milieu-eisen en dat als het dan toch niet mag, aangedrongen moet worden op verandering van de regelgeving. Cappers laat zien dat de voorschriften in de afgelopen jaren veelvuldig zijn aangepast, maar uiteraard altijd bij de maatschappelijke ontwikkelingen achterlopen.

Hij ziet de kunstenaars (eigenlijk individuele afwijkelingen) als een soort voorhoede die de functie heeft nieuwe mogelijkheden aan te geven en daarbij, voor zover nodig, de voorschriften op te rekken.

Anja Krabben geeft in haar bijdrage een voorproefje van haar inventarisatieproject van grafmonumenten die zijn ontworpen door beeldende kunstenaars in binnen- en buitenland. Zij laat zien dat tal van (beroemde) kunstenaars voor zichzelf of voor vrienden monumenten ontworpen hebben. Het project is zeker interessant vanuit kunsthistorisch oogpunt, want vaak zijn deze monumenten onbekend bij het publiek. Een antwoord op de gestelde vraag is echter minder eenvoudig uit haar bijdrage te distilleren.

Tineke Reijnders laat zien dat kunstenaars, behalve in de laatste 150 jaar, altijd veel hebben bijgedragen aan bijzondere gebeurtenissen, waaronder begravenissen. Meestal werden zij ingeschakeld door vermogende particuliere opdrachtgevers. In haar essay worden twee ver-

Asloper van Peter Zegveld

schillende ontwikkelingen beschreven: die van de moderne kunst en die van de rol van de dood en het rouwen in het dagelijkse leven. Het interessantst daarbij vind ik het deel waar zij schrijft over kunstenaars die zich na het verdwijnen van het maatschappelijk engagement in de afgelopen jaren toch weer meer dienstbaar aan de samenleving willen opstellen en geïnspireerd door de collectief gegroeide onvrede met starre rituelen rond dood en uitvaart, zich juist op dat onderwerp willen richten. Tegelijkertijd is er de groeiende behoefte van rouwenden of van degenen die zich met hun eigen dood bezighouden, om op persoonlijke wijze uiting te geven aan een en ander. Standaardmodellen, seriegewijs uitgevoerde uitvaarten horen daar steeds minder bij. Kunstenaars geven voorbeelden, bieden zich aan om bij dat proces betrokken te worden. De manifestatie in Arti is een vorm om de dialoog over wat kan en niet kan, tussen vraag en aanbod bij elkaar te brengen.

Zelf doen te weinig belicht

Naar mijn idee gaat het daarbij meestal niet om kant en klare voorwerpen die men ter plekke kan bestellen, ook al waren die op de tentoonstelling ook te zien (lijkwaden, kunstzinnig vormgegeven kisten), maar vooral om te laten zien dat men zijn fantasie kan inzetten om zijn gevoelens te laten zien. Daarin schuilt echter ook tegelijk een zekere tweeslachtigheid: de manifestatie kan ook gezien worden als een poging om nieuwe normen te stellen. Als je mee wilt tellen, moet je iets heel bijzonders vorm geven. Dat veel van het ongenoegen rond de huidige praktijk niets te maken heeft met de vormen van het materiaal, maar veel meer met de persoonlijke betrokkenheid en deelname in het ritueel (zelf afleggen, zelf dragen, zelf teksten opstellen, e.d.) wordt hier niet opgelost. Badinerend gesteld, in een designkist begraven worden, lost op zichzelf maar weinig op. Wat meer nadruk op de eigen mogelijkheden, daarbij bijgestaan of op ideeën gebracht door kunstenaars, had voor mij wel gemogen. Een uitzondering wat dit betreft was te vinden in het project 'Levens in teken' van Paul Gofferjé en Bart van den Tooren die op CD-ROM een beeldbank hebben ontworpen met daarop symbolen, vormvoorbeelden en een bestand van Nederlandse begraafplaatsen met prijzen en wetgeving. Hun bedoeling is dat het door iedereen geraadpleegd kan worden.

Waartoe dient het al?

Deze opmerkingen brengen mij bij het eerste artikel in het boek, dat van de filosoof Wildschut. Hij spreekt over de nieuwe openheid tegenover de dood, 'de dood hoort bij het leven', alsof dat iets zegt. Wildschut noemt dat een lui soort holisme, een echte doodoener dus. Hoe dan

wel, is de vraag. In zijn poging daar een antwoord op te geven, gaat hij de verschillende denkrichtingen na, variërend van 'na het leven is er niets meer en zet mij maar bij de vuilnisbak', het streven naar onsterfelijkheid via kinderen of werk (kunst), de kringloopgedachte waarbij de mens onderdeel is van een organisch geheel. Wildschut vraagt zich af of de moderne mens eigenlijk niet te oud, te zat of te moe is om nog boven zichzelf uit te stijgen, om nog iets boven zichzelf te scheppen, nadat hij het rijk van de geest of dat van God heeft afgezworen. Hij komt uit bij het mysterie van het leven: waartoe dient het al?

Uit een heel andere hoek komt kunst- en cultuureconoom Arjo Klamer. Nadat hij eerst heeft aangegeven dat economen (en hijzelf ook niet) zelden over de dood als economisch verschijnsel denken en dan een redelijk oppervlakkig relaas houdt over de prijs van begraven e.d. komt in het laatste deel van zijn betoog het interessantste deel. Hij stelt vast dat de Nederlandse cultuur, ook de dodencultuur, wordt gekenmerkt door soberheid en het streven naar gelijkheid. De eenvormigheid van vele begraafplaatsen getuigt ervan. Pas recent is er meer aandacht voor individuele uitingen in grafmonumenten en rituelen. Opvallende begrafenissen zijn media-events geworden. Of die tendens de toch wel stevig aanwezige gelijkvormigheidscultuur kan verdringen, is de vraag. Het moet toch liefst op een koopje, volgens de econoom. Naar mijn idee blijft het nieuwe in eerste instantie voorbehouden aan een kleine groep voorlopers, een culturele elite, waarbinnen geëxperimenteerd wordt, waarna uiteindelijk, na verloop van veel tijd, de gevolgen zijn dat er een ruimer aanbod ontstaat in dan toch weer gestandaardiseerde vormen van materialen en rituelen. Het zou wel eens neer kunnen komen op een dikkere catalogus, met losse inlegvellen, van de begrafenisleverancier.

Bij dit alles moet bedacht worden dat degenen die nu belangstelling hebben voor de dood (en voor de tentoonstelling) voor een groot deel bezig zijn met het begraven van ouders of ouderen in het algemeen, maar nog maar weinig concreet met hun eigen begraven of crematie. Veranderingen in gebruiken van dit soort (rond leven en dood) duren lang. Uitingen van subculturen (de media-events), initiatieven van kunstenaars op dit terrein, veranderingen op begraafplaatsen betekenen langzaam maar zeker dat er meer mogelijkheden voor iedereen ontstaan. Het wordt echt interessant om te zien hoe de babyboomers van na de oorlog, de generatie van de jaren zestig het gaat doen. Dat duurt nog zo'n 20 tot 25 jaar.

Henk de Feijter

* *Midden in het leven staan wij in de dood*, Carpay & Capaan en Harry Heyink, samenst), Arti et Amicitiae Amsterdam, 166 p., ISBN 90-72612-18-3, prijs f 59,50.

BOEKBESPREKINGEN

E. Kurpershoek en H. van den Berg. Met foto's van M. Heins, P. Kockelkorn en H. Strak. *Zorgvlied. De geschiedenis van een begraafplaats* (Amsterdam: D'Arts, 1995, 119 blz., f 49,75, ISBN 90-400-9787-9).

Na een rondleiding van ongeveer een uur op Zorgvlied voelde ik me gefrustreerd omdat ik zo weinig had gezien. Er waren nog mooiere bomen, nog meer heel bijzondere grafstenen en ongetwijfeld nog meer verhalen die erg de moeite waard zijn. Het boek leek een pleister op de wonde te zijn, maar het tegendeel gebeurde: mijn frustratie bereikte nieuwe hoogtoppen.

Ik zal dat direct trachten te verklaren. Eerst even over het boek. Het is uitgegeven naar aanleiding van het 125-jarig bestaan van de begraafplaats. De schrijvers van het boek en de fotografen komen van buiten de begraafplaats, maar elk woord is duidelijk opgetekend uit de mond van de medewerkers van Zorgvlied en het lijkt bijna zo dat elke foto is genomen doordat diezelfde medewerkers op de sluiters drukten.

In feite is dit boek een handleiding om de begraafplaats te bezoeken. De schat aan informatie over de bomen, de struiken, de parkaanleg en alles wat er ligt, kruipt en rondfladdert is nog eens vervolmaakt, doordat er drie wandelingen zijn opgenomen, die helder en duidelijk beschreven zijn.

De plattegrond laat niet zien dat er een groot verschil is tussen de oude en de nieuwe delen. Rondwandelen realiseerde ik me dat de faam van Zorgvlied voor een deel niet op waarheid berust. Het nieuwste deel is qua architectuur niets bijzonders en ook de aula voldoet niet aan maatstaven die heden ten dage gelden. Wat Zorgvlied bijzonder maakt, is de inbreng van verschillende delen: de medewerkers, de rechthebbenden, de Amsterdammers, de Amstel, de flora en de fauna en niet te vergeten de grafmonumenten.

Wat het boek bijzonder maakt is dat het geheel meer is dan de som der delen. Het geeft de sfeer weer, die wordt bepaald door zowel de geschiedschrijving als door de inventarisatie van grafsymbolen, bekende Nederlanders, bijzondere bomen en aangetroffen dieren. De beschreven rondleidingen zijn een weerslag van duizenden voetstappen, door alle jaargetijden heen.

Ik kan iedereen die van funerair wandelen houdt, dringend aanbevelen om met behulp van dit boek oog te krijgen voor wat er allemaal te zien is. En dus door mij niet gezien is. Helaas.

Josée Bionda

M. Kerrigan, *Who lays there? A guide to famous graves* (Londen: Fourth Estate limited, 1995)

407 pagina's informatie over de grafplaatsen van een kleine duizend befaamde Britten, in Engeland, Wales, Schotland en Ierland. De auteur opent met enkele thema's. Het graf bevestigt de aanwezigheid van het verleden en de continuïteit van het bestaan. Niemand kan ooit serieus menen dat de dood "alles gelijk maakt". Maar waarom je vergapen aan de graven van beroemde mensen? En hij antwoordt: "Well, why not". Zulke graven roepen duizend gedachten op, sombere en frivole als je wilt, over de levens van beroemden, over de aard van hun roem. En begraafplaatsen zijn veel te belangwekkend om ze alleen over te laten aan beeldenjagers of monumentzoekers; te beklemmend van sfeer, te vol van variatie, karakter, evocatie, humor en pathos, te vol in één woord, van LEVEN.

Het boek is meer een "Who is who" dan een beschrijving van de graftekens. De auteur beschrijft de doden die eronder liggen speels, afstandelijk, geestig, relativerend en met tal van pikante bijzonderheden die het boek bepaald boeiend maken. Die korte tekstjes worden afgewisseld door vrijmoedige commentaren, kleine opstellen over allerlei onderwerpen met betrekking tot begraafplaatsen en historische achtergronden terwijl de tekst bovendien hier en daar is doorspekt met verontrustende irrelevante tekeningetjes. Westminster Abbey bevat de grootste collectie beroemde doden en krijgt dan ook 21 bladzijden. Maar verder zijn er vele honderden begraafplaatsen vermeld waar dichters, vorsten, wetenschappers, toneelspelers of beroemde schurken liggen.

Het boek is uitzonderlijk onoverzichtelijk. Het register is zonder paginaverwijzing. De hoofdingeling volgt de vier landen en die zijn weer onderverdeeld in hun provincies en dan komen per provincie de begraafplaatsen. Ik wil bijvoorbeeld weten waar het graf is van de heilige sir Thomas More. Dat is op "Tower Hill, City of London" zegt het register. Op pagina 190 vind ik Londen. Dat begint met een boeiend verhaal over pestgrafkuilen. Dan volgt "Central London" en na veel geblader vind ik Tower Hill onder "City" als achttiende eeuwse begraafplaats. Maar daar ligt alleen zijn lichaam. Zijn hoofd is afgehakt en door zijn dochter mee in het graf genomen in St. Dunstons Church te Kent, terwijl zijn grafteken in St. Paul's Cathedral staat. Kortom, het is een boek om in te snuffelen en er op je gemak de tijd voor te nemen en ook om mee te nemen als je in het Verenigd Koninkrijk reist en graven wilt bezoeken. Voor een sepulchraal bezoek aan Westminster Abbey is het hoogst interessant. Doordat het boek een scherpe en lichtvoetige afspiegeling is van de Britse cultuurgeschiedenis gedurende vele eeuwen in de vorm van vele kleine inside-stories, is het boek aan te bevelen voor anglofielen, historici en zeker voor sepulcrolgen.

J.C.M. Hattinga Verschure

EXCURSIES**Londen**

Programma onder voorbehoud:

31 mei:

9.00 vertrek vanaf busstation Jaarbeurszijde bij
Centraal Station Utrecht
10.00 vertrek vanaf station Breda
13.30 vertrek vanaf Duinkerken met Sallyline
15.00 aankomst in Ramsgate
18.00 aankomst in Londen
19.00 diner en daarna vrije avond

1 juni:

7.30 ontbijt
8.30 Highgate cemetery
12.45 vrije lunch
14.00 St. Paul's Cathedral
16.00 hotel
18.00 diner
20.00 rijtoer met Engelse gids

2 juni:

8.00 ontbijt
9.00 Brompton cemetery
11.00 korte rijtoer
12.00 vrije lunch
13.00 vertrek uit Londen
15.00 reis door Kanaaltunnel
17.00 aankomst in Calais
18.30 vrij diner in België
20.45 aankomst in Breda
21.45 aankomst in busstation Jaarbeurszijde bij
Centraal Station Utrecht

Utrecht

In verband met de presentatie van het boek over de inventarisatie van begraafplaatsen in de provincie Utrecht heeft de rondgang langs verschillende dodenakkers dit keer hier plaats. De aanbieding van het boek geschiedt na de bustocht. Aangezien het nog niet zeker is, of het boek uit is, wordt de excursie onder voorbehoud aangekondigd.

Datum: 22 juni 1996

Tijd: 10.00

Plaats: busstation Jaarbeurszijde bij Centraal Station Utrecht

Vervoer: per bus. Onderweg wordt informatie over de te bezoeken begraafplaatsen gegeven.

Voorlopig programma:

10.00 registratie en betaling

10.15 vertrek naar Bilthoven
10.30 bezichtiging begraafplaats Den en Rust
11.00 vertrek naar Zeist
11.20 bezichtiging begraafplaats Hernhutters
11.50 vertrek naar Driebergen
12.10 bezichtiging begraafplaats Achter de Kerk en de gemeentelijke begraafplaats
12.50 vertrek naar Leersum
13.10 bezichtiging begraafplaats Nellesteijn
13.50 vertrek naar Utrecht
14.20 presentatie boek
15.30 verkoop boek en borrel
Kosten: het vervoer per bus en eventueel de lunch
Aanmelding: Terebinthbureau, 033-4653380

AGENDA

18 mei: excursie West-Betuwe gaat helaas niet door

21 mei: bijeenkomst werkgroep Democratisering, Zingeving en Voorlichting op begraafplaats Rusthof te Leusden

Tijd: 19.30

Aanmelding: Terebinthbureau, 033-4653380

23 mei: dialezing over dodencultuur Londen door Wim Cappers voor deelnemers excursie en andere belangstellenden op begraafplaats Rusthof te Leusden

Tijd: 20.00

Aanmelding: Terebinthbureau 033-4653380

31 mei-2 jun: excursie Londen

4 juni: bijeenkomst werkgroep Advies en Inventarisatie van Begraafplaatsen op begraafplaats Rusthof te Leusden

Tijd: 19.30

Aanmelding: Terebinthbureau 033-4653380

22 juni: onder voorbehoud excursie Utrecht en aanbieding boek inventarisatie begraafplaatsen

Inf/aanm: Terebinthbureau, 033-4653380

31 aug: excursie IJsselsteijn en Nijmegen

8-15 sept: Funeraire reis Wenen-Salzburg. Schrijf voor programma en aanmeldingsformulier naar Stichting Vrienden van het NUM, Antwoordnummer 311,7500 VB Enschede

21 sept: algemene ledenvergadering

2-5 okt: Expo van de NUVU

12 okt: excursie Haarlem

26 okt-2 nov: herhaling studiereis naar de dodencultuur in Italië. Inschrijving bij Natuur Cultuur Reizen, Postbus 800, 7550 AV Hengelo, 074-2478882

27 okt: excursie Bergen op Zoom